

Момчил Методиев

ОТ „ОПРОСТЯВАНЕ НА ПОНЯТИЯТА“ КЪМ „ПОЛИТИЧЕСКАТА РЕЛИГИЯ“

Abstract: Momchil Metodiev, *Simplification of the Communist Past as the Source of the “Political Religion”*.

Two problems dominate the debate about the role of the Orthodox church in the Bulgarian society: first is the declassification of the archives of the communist State Security related to the Bulgarian Orthodox Church, the second is the recent threat Orthodoxy to be transformed into “political religion”, similar to the development in Russia. The article argues that those two problems are mutually related and that the deeper and complex knowledge on the Communist past becomes an impediment for transformation of the Orthodoxy into political religion. In the 1990s Bulgaria and Russia shared many common characteristics with regard to dealing with the Communist past. Although late, the declassification of the State Security archives in Bulgaria led to intense discussions on the Church-State relations and indirectly contributed to the effective separation between Church and state. The new knowledge does not allow the relativisation, normalization and simplification of the communist past as well as the reinvention of biographies of clerics and security officers, which paved the way to the transformation of the Orthodoxy into political religion in Russia.

Keywords: *Communist Regime, Political Religion, Modern History*

„Стара като света е истината, че всяка тирания започва не с бич по кожата (бичът идва впоследствие), а с опростяване на понятията. Този така ненужно богат и разнообразен, така неразбираемо, така стъписващо нюансиран, така застрашително колоритен свят трябва да бъде разложен и сведен до елементарните си начала, побран в ясни, точни и общодостъпни понятия, подчинен от край до край на един-единствен абсолютен критерий, за да може да бъде овладян и

владян¹ – пише писателят Димитър Бочев в своето есе, посветено на философа и изследовател на комунизма Асен Игнатов. „Опростяването на понятията“ е и пътят към идеологизацията на православието и опитите то да бъде превърнато в „политическа религия“, ако мога да се възползвам от термина, въведен за този процес от доц. Дилян Николчев².

I. За някои неочаквани ползи от отварянето на досиетата

Два са големите въпроса, които вълнуват православно обществено мнение в България през последните години. Първият е темата за архивите на Държавна сигурност, свързани с историята на Българската православна църква през комунизма. Вторият е въпросът дали и до каква степен Българската православна църква може да се поддаде на изкушението да се превърне в „политическа“ или идеологизирана религия. Настоящата статия се опитва да аргументира тезата, че тези два въпроса не са свързани помежду си само на пръв поглед. Превръщането на православието в доминираща „политическа религия“ е възможно в страни, където паметта за близкото минало от конкретна е станала абстрактна, което дава възможност за релативизиране на комунистическото минало, за „пренаписване“ на лични биографии и за „опростяването на понятията“. В този смисъл достъпът до архивите от епохата на комунизма, включително и до тези на Държавна сигурност, се явява препятствие пред опитите за идеологизиране на православието. Статията разглежда тези процеси само в техния исторически контекст, с ясното съзнание, че те имат своите важни социологически и богословски аспекти, които следва да бъдат предмет на друго изследване.

През последното десетилетие България преживя своята „архивна революция“, в хода на която практически всички архивни фондове от периода на комунизма, включително и масивите на Държавна сигурност, станаха достъпни за изследователи, журналисти и граж-

¹ Бочев, Д. „Болестта и нейните симптоми“. *Християнство и култура* 86, 2013, 77.

² Николчев, Д. „Политическа религия“ и Православна Църква в Източна и Югоизточна Европа – политически процеси и тенденции“. *Християнство и култура* 91, 2014, 32-39 (достъпна на: http://www.hkultura.com/db_text/2014_91.pdf#page=32)

дани. В началото на 2012 г. България стана първата държава с православна вероизповедна традиция, която отвори досиетата на Държавна сигурност, свързани с Българската православна църква.

Наред с тези процеси, през последните години и основно под влияние на руския пример, се появиха и все по-шумни гласове, които настояват традиционните православни ценности да бъдат обвързани и дори силово наложени със средствата на държавната политика. Тази концепция си остава несистематизирана и дори хаотична, но в нейното ядро лежи идеята за православието като традиционно изповедание, несъвместимо със западната цивилизация, свеждана до понятието „Гейропа“, чрез което западните ценности са приравнени предимно, ако не и единствено, до защитата на сексуалните малцинства. В малко по-софистицирания си вариант тази концепция настоява, че „европейската и руската цивилизации имат противоположни исторически мисии: европейската поставя в центъра на своята ценностна система човека, а руската – Бог“³. Примери за подобни опити за злоупотреба с православието има и в България като случая от парламентарните избори от октомври 2014 г., когато една политическа партия издигна за основен предизборен лозунг девизът „С нами Бог“, изписан непосредствено до лика на партийния лидер⁴.

За разлика от други държави обаче поне засега в България гласовете, които настояват за такава идеологизация на православието остават шумни малцинства, които не са припознати от обществото. Причините за това могат да се търсят както в политическия дебат, така и в състоянието на българското общество. Една от причините обаче може да се търси именно в живия и остър дебат по близкото минало на страната и по-конкретно – на Българската православна църква.

³ За механизма на появата на този възглед и разпространението му в институциите, отговорни за външнополитическите анализи на Русия вж: Сытин, А. *Анатомия провала. О механизма принятия внешнеполитических решений Кремля*, 2014 г. (<http://www.bramaby.com/ls/blog/rus/1841.html>)

⁴ Става дума за партия „Атака“, изразяваща нескрито руските интереси у нас и чиято риторика обвързва по особен начин руските интереси, панславизма, българския национализъм, антиамериканизма, антисемитизма с един силно изкривен образ на православието, който фактически не кореспондира с действителността (бел. ред.).

II. Новите архивни масиви и усложняването на представата за миналото

Трудностите, съпътствали отварянето на досиетата в България в годините на прехода, са добре известни и едва ли е необходимо тук те да бъдат обсъждани отново. Необходимо е обаче да се отбележи, че отварянето на досиетата, особено на висшата йерархия на Българската православна църква, беше плод на дългогодишен и за големи периоди от време – безплоден, граждански натиск, а не резултат от желанието на самото ръководство на Църквата да се изправи и осмисли този проблем. Другият немаловажен фактор е, че това се случи в момент, в който все още не бяха напълно зараснали раните от разкола от 90-те години на XX в., повод за който стана именно съмнението за твърде тясната обвързаност на ръководството на Църквата с държавата и нейните тайни служби в епохата на комунизма. Част от висшия клир дори се опита да се противопостави на този процес.

Наред с мълчаливата съпротива, най-ясни и подлежащи на дискусия аргументи срещу отварянето на досиетата изтъкна покойният Неврокопски митрополит Натанаил, който през декември 2011 г. оповести своето „особено мнение“ по решението на Синода да предаде исканите от Комисията по досиетата данни за проверяваните лица. Позицията му тогава предизвика силни емоционални реакции, които днес, от дистанцията на времето, могат да бъдат разгледани по-внимателно и спокойно. Централният аргумент в неговото „особено мнение“ беше, че отварянето на досиетата на висшата църковна йерархия представлява рецидив на държавна намеса в автономността на Църквата: „Убеден съм, че съдържанието на нормата от закона, според която членовете на управителните органи на религиозните общности подлежат на проверка и разкриване на досиетата им, е противоконституционна. [...] Още през 1992 година Конституционният съд е казал, че е недопустима държавна намеса във вътрешноорганизационния живот на религиозните институции, както и в тяхното обществено проявление“⁵.

---

⁵ Особено мнение на Неврокопския митрополит Натанаил относно решението за предоставяне на Комисията по досиетата на списъци с имена и ЕГН на духовници от БПЦ, заемащи ръководни длъжности, 16 декември 2011 г. (<http://bg-patriarshia.bg/news.php?id=57232>).

Другите аргументи бяха свързани с това, че очакваните разкрития „ще злепоставят институцията БПЦ“, както и че оповестяването на сътрудниците на Държавна сигурност „ще задоволи медийната жажда за сензации“ и „ще погуби институционалния авторитет на Българската православна църква“⁶.

Както е известно, тази съпротива беше преодоляна и на 17 януари 2012 г. Комисията по досиетата публикува своето решение, с което оповести, че от членуващите тогава в Синода 15 митрополити 11 са били свързани с Държавна сигурност⁷. Последваха проверки и на другите религиозни (макар и малцинствени) изповедания в страната, а съпътстващите проверки на други институции извадиха наяве имената на по-малко известни светски лица, заемали в един или друг период влиятелни позиции в администрацията на Църквата. В следващите години достъпни станаха и архивите на голяма част от Държавна сигурност, свързани с покойните членове на висшата църковна йерархия.

Докладът на Комисията по досиетата предизвика буря от възмущение, но на пръв поглед тя не промени съществено публичното (а и експертно) възприятие за църковната история през комунизма. Изследователи и журналисти, които и до този момент бяха убедени в тясното сътрудничество на Църквата с комунистическата държава, намериха още един – и то много силен, аргумент в защита на своята теза.

Това обаче беше само първоначалната и до голяма степен емоционална реакция. С четенето на новия и голям по обем архивен материал възприятието за историята на Църквата постепенно започна да се променя, а вместо да се опрости, картината започна да става все по-сложна. Започнаха да излизат нови факти за конкретни и важни събития от историята на Църквата, много от личните биографии на ключови личности от този период започнаха да се разглеждат в нова светлина. Не на последно място, стана ясно кой се е опитал да си „пренапише“ биографията непосредствено след края на комунизма.

През 90-те години доминиращият възглед за историята на Българската православна църква през комунизма беше силно повлиян

⁶ Пак там.

⁷ КРДОПБГДСРСБНА, Решение №298/17.01.2012 г.

от вече известните събития, случили се в Съветска Русия след установяването на болшевишката власт. Подобно на историята на Руската православна църква, и тук в основен акцент се превърна търсенето на повратния момент, след който Църквата е била подчинена от държавата. Въпросът беше не „дали“, а „кога“. Обикновено за такъв повратен момент се сочеше „оставката“ или „свалянето“ (в зависимост от мнението на автора) на Стефан от екзархийския престол в началото на септември 1948 г., оценявано като точката, след която Църквата окончателно е приела господството на комунистическата държава. Като друг възможен повратен момент беше сочено убийството на Неврокопския митрополит Борис на 8 ноември 1948 г. или изборът на Пловдивския митрополит Кирил за пръв патриарх на възстановената Българска патриаршия.

Новите архиви започнаха да променят този възглед, като поставиха под съмнение съществуването на такъв граничен момент и започнаха да налагат убеждението, че става въпрос за процес, а не за еднократен акт. Запознаването с разработката срещу екзарх Стефан навежда все повече изследователи на мнението, че оставката и последвалото му изгнание са резултат от църковен и личен конфликт, от който държавата по различни причини решава да се възползва, отколкото за пряко инициран от нея акт, насочен към подчинението на Църквата. Наред с това стана ясно, че основните противници на екзарх Стефан в Синода също са били дългогодишни обекти, а не сътрудници на Държавна сигурност. И докато бъдещият патриарх Кирил може да бъде оценен и като политик, който се опитва да лавира между интересите на държавата и на Църквата, същото трудно може да се каже за Врачанския митрополит Паисий. Избран за заместник-председател на Св. Синод малко след оставката на екзарх Стефан и смятан за един от силните кандидати за патриаршеския престол, той сравнително бързо успява да влезе в конфликт със светската власт, което води до оттеглянето му от поста на заместник-председател на Синода в самото начало на 1951 г.

Наред с това досиетата на Държавна сигурност допълнително усложниха представата за историята на Църквата през комунизма, като поставиха нови въпроси, отговорът на които досега изглеждаше ясен. Такъв например е въпросът за предполагаемото сътрудничество на патриарх Максим с Държавна сигурност, тъй като дълго-

годишното предположение, прераснало през годините в убеждение, не беше потвърдено от Комисията по досиетата. Конспиративното обяснение, според което това досие е било напълно унищожено, и до днес не може да бъде напълно отхвърлено, но поне засега липсват и убедителни аргументи в негова защита. В този случай остава открит въпросът как възможно в началото на 70-те години за председател на Църквата, с недвусмислената подкрепа на Комунистическата партия за патриарх да бъде избран митрополит, който не е бил свързан с Държавна сигурност.

Друг въпрос, чийто отговор започна да изглежда по-сложен, вместо по-лесен, е въпросът за причините за разкола в Църквата през 90-те години на миналия век. Доскоро доминираха хипотезите, че разколът е бил инициран от среди, близки до Държавна сигурност, като в зависимост от пристрастията на изследователи или журналисти тези контакти бяха приписвани или на членовете на т.нар. Алтернативен синод, или на Каноничния синод. Новите архиви дадоха да се разбере, че основните двигатели на разкола – митрополитите Пимен, Панкратий и Калиник, са били сътрудници на Държавна сигурност. Но докато Пимен е бил сътрудник през 50-те и 60-те години, през 70-те години Държавна сигурност губи интерес към него и той започва да бъде разглеждан като част от „консервативното крило“ в Синода. За разлика от него, митрополитите Панкратий и Калиник са сред най-приближените до властта висши духовници до самия край на комунизма. От друга страна, в редиците на привържениците на патриарх Максим също се оказаха немалко бивши сътрудници на Държавна сигурност, най-яркият пример за което е бившия Западноевропейски митрополит Симеон, чието лично дело е сред най-големите, съхранявани в архива на Държавна сигурност. Макар и много по-малко по обем, редица въпроси поставя и досието на покойния Варненски митрополит Кирил.

Всички тези факти не са достатъчни да отхвърлят напълно хипотезата, че разколът е бил инспириран от близки до Държавна сигурност среди, но до момента липсват документи, които убедително да защитят такава теза. Затова по-вероятна изглежда хипотезата, че разколът е плод на процеси и вътрешно разединение в ръководството на Църквата, започнало далеч преди края на комунизма, до голяма степен под влияние на държавната намеса. Към това може да се

добави и опитът на някои духовници, близки до старата политическа власт, да „пренапишат“ биографията си и да се превърнат в опора на новата власт – процес, който далеч не е непознат и в други бивши комунистически държави и който далеч не се ограничава само до църковните среди. От тази гледна точка разколът също може да се разглежда като вътрешноцърковен конфликт, резултат от исторически тенденции от епохата на комунизма, както и на личните амбиции или слабости определени духовници.

Наред с това архивите на Държавна сигурност крият в себе си и доста изненади, които постепенно преобръщат представите за ролята и дейността на конкретни духовници през комунизма. И ако тези архиви затвърждават като цяло положителното мнение в обществото и църковния народ за духовници като епископите Партений и Антоний или митрополитите Йосиф (Диков) и Арсений (и още много други), те поставят редица въпроси за ролята и дейността на други духовници в епохата на комунизма, чиято агентурна принадлежност и дейност може да се окачестви като истинска изненада.

Със сигурност споровете сред изследователите за комунистическото наследство в Църквата ще продължат още доста години, като тези спорове ще се водят както по историческата роля на отделни духовници, така и за процесите, протичали зад слабо видимата публична фасада на Църквата през комунизма. Но тези спорове, за разлика от споровете през 90-те години, ще се водят въз основа на наличните архиви, а не на слухове или емоции.

Новите архиви също така не дават възможност отделни архиереи да „пренапишат“ биографията си. Най-характерен пример е случаят на бившия Западноевропейски митрополит Симеон. Селективното изваждане на архивите или доверяването на спомените на съвременници можеше да позволи той да се представи за „жертва“ на комунистическата държава или дори за „дисидент“. Достатъчно би било изваждането на документите, свързани с неговото бягство от България в САЩ, осъществено на 11 май 1979 г. с подкрепата на американското посолство в София, и след кампанията в негова защита в САЩ, иницирана след внезапното му и необяснимо отзоваване в България в края на 1978 г. Но достъпът до цялото му архивно дело в обем над 30 тома доказва безспорно не само неговата принадлежност като сътрудник на Държавна сигурност, но и неопровержимия факт,

че той е бил и офицер, и член на Комунистическата партия, както и че е продължил да сътрудничи на властите, след като е назначен за викарен епископ, отговорен за Западна Европа, в края на 1979 г. Това е само краен пример, цитиран като доказателство, че цялостната оценка за дейността на дадена историческа личност трябва да се основава не на отделен епизод или документ от неговата биография, а на колкото се може повече достъпни исторически данни за него.

Отварянето на архивите от епохата на комунизма (не само на Държавна сигурност) усложнява вместо да опростява представата за историята на Църквата през комунизма. Но най-голямото постижение на този процес е, че той не позволява комунизмът да се превърне в абстракция, от която всеки да може да се възползва според емоционалните си пристрастия или други подбуди.

Все пак от погледа не трябва да се губи и негативната страна на тези процеси – както предупреди митрополит Натанаил, тези архиви наистина задоволиха „медийната жажда за сензации“. Действително новите архиви, особено тези на Държавна сигурност, съдържат в себе си множество недоказани доноси, клюки и обвинения в неморално поведение, които, попаднали в недобросъвестни ръце, могат в продължение на месеци да пълнят страниците на жълтите вестници. Но все пак следва да се отчете, че причината за това са не самите архиви, а съвременната медийна среда в България. Доказателство за това е, че жълтите издания далеч не се нуждаят от архиви, за да запълнят своите страници, тъй като те често се възползват от клюки и крайни мнения, които се отнасят до исторически и съвременни събития и личности.

III. Релативизацията на миналото като източник за идеологизацията на православието

Съвсем различен е опитът от осмислянето на комунистическото минало в други православни държави, като например Русия. Липсата на достъп до архивни материали, които осветяват старите и скрити зависимости, дава възможност комунистическото минало да се превърне в абстракция, която от своя страна може да бъде инструментализирана от различни обществени групи, включително и дър-

жавата, за свои цели. Липсата на такава информация дава възможност и за „пренаписването“ на биографии, като днес в Русия всеки, включително и бивши офицери от разузнаването, може да се обяви за антикомунист, без да се притеснява, че някои ще задава въпроси за неговото минало, или, ако ги задава – че ще получи отговори.

През 90-те години подходът към осмислянето на комунистическото минало в Русия беше подобен на този в България. Обект на подозрения бяха редица духовници, между които и членове на висшата църковна йерархия. Макар и да не се стигна до такива драматични сблъсъци, какъвто беше разколът в България, споровете бяха също толкова разгорещени, а въпросите – също толкова остри. Започнаха да се появяват публикации, които затвърдиха подозренията за тесните контакти на висшия клир на Руската православната църква с комунистическата държава. Както в България, в Русия също започнаха да изникват агентурни псевдоними (Адамант, Абат, Дроздов, Светослав, Михайлов и др.) и да се спори кои са личностите, скрити зад тях.

Появиха се и публикации, които отчасти хвърлиха светлина върху тесните връзки на КГБ с Руската православна църква. В книгата на английския историк Кристофър Андрю, написана въз основа на архивните записки на бившия архивист на КГБ Василий Митрохин, беше отделена специална глава за проникването на съветските тайни служби в средите на Православната църква⁸.

Особено последователен в задаването на тези въпроси беше известният съветски дисидент Глеб Якунин. В началото на 90-те години, като депутат от Върховния съвет на Руската федерация, той става член на Парламентарната комисия за разследване на причините за държавния преврат от август 1991 г. В хода на работата на тази Комисия Якунин и неговите колеги получават частичен достъп до архивите на КГБ, които имат отношение към Православната църква и другите религиозни изповедания в страната. В доклада, публикуван през 1992 г. и озаглавен „Използването на религиозните организации от ЦК на КПСС и КГБ на СССР за противоконституционни цели“, Комисията стига до извода, че водещи духовници от Москов-

---

⁸ Андрю, А., В. Митрохин, *Тайната история на КГБ или Архивът на Митрохин*, ИК Труд&Прозорец, София 2001, с. 537–560.

ската патриаршия са подкрепили извършения държавен преврат, а в доклада се съдържа и следната констатация:

„Изучаването дори на незначителна част от архива на КГБ на СССР дава ясна представа за средствата, с които е била придобивана и използвана тази информация [...] Основното средство за това е проникването на КГБ в църковния живот и неговото подчинение чрез широкомащабна вербовка на агентура и създаване на многочислени мрежи от осведомители в средите на свещенослужителите и активно вярващите. [...] Свещенослужителите, които не се съгласяват да сътрудничат на КГБ, са били подложени на преследване и гонение, нерядко извършвани от епископи – агенти [...] В заключение Комисията намира за необходимо да отбележи, че трансформацията на църковните организации в агентурни центрове, наред с нарушаването на Конституцията и законодателството на Руската федерация, съдържа в себе си и опасността в условията на политическа нестабилност тези организации да бъдат използвани за открито противоконституционни действия“⁹.

В приложение към доклада са публикувани и записките на членовете на Комисията, в които могат да се прочетат и редица псевдоними¹⁰, които по-късно Глеб Якунин идентифицира с голяма степен на достоверност по косвени данни. Но също както в България, през втората половина на 90-те години и в Русия дебатът постепенно замря, а малцината, които поддържаха интереса към този въпрос, се изправиха пред все по-малкия интерес на обществото към него. Глеб Якунин беше отлъчен от Руската православна църква (формално не по тази причина) и постепенно маргинализиран. Днес архивите на руските официални държавни институции са отворени за изследователи, но архивите на КГБ остават трайно затворени и без перспектива някога да станат достъпни. За разлика от България днес в Русия никой не може да говори поименно за скритите връзки между

⁹ „Использование ЦК КПСС и КГБ СССР религиозных организаций в антиконституционных целях. Выводы комиссии Президиума Верховного Совета Российской Федерации по расследованию причин и обстоятельств ГКЧП, 1992“. Публикуван на: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=50960&topic=489>.

¹⁰ „Выдержки из справок о результатах работы и из отчетов об итогах организационной и агентурно-оперативной деятельности 4 отдела 5 управления КГБ СССР“. Публикувани на: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=50912&cf=>.

Църквата и комунистическата държава, а още по-малко да се водят спорове по ролята на отделните личности.

Пример за подобно релативизиране на историческото минало е добилата огромна популярност в Русия и наскоро преведена и на български книга на архимандрит Тихон Шевкунов „Несветите светци“¹¹. Известен християнски публицист, Тихон Шевкунов е игумен на Сретенския манастир в Москва и секретар на Съвета по култура на Московската патриаршия. Смятан за близък до Кремъл духовник, той си спечелва голяма известност с претендиращия за документалност и предизвикал множество спорове филм „Гибелта на империята. Византийският урок“¹², в който залезът на Византия се обяснява с подчинението ѝ на западните ценности и се правят неприкрити паралели със съвременното положение в Русия. За разлика от филма, книгата „Несветите светци“ е посветена именно на близкото минало на Руската църква, с акцент върху личните спомени на автора за конкретни духовници, репутацията на мнозина от които не подлежи на никакво съмнение. Но същевременно в книгата комунистическата власт е представена като абстрактна система, в която съществуват доноси и скрити или явни репресии, чийто автори обаче остават анонимни или скрити зад общи фрази и имена. Подобен тип мемоарна литература несъмнено има място във всяка една публична среда, стига обаче да съществуваше и друга критична литература, в която тези проблеми и въпроси да можеха да бъдат дискутирани в по-голяма дълбочина. Извадена от контекста на историческия разказ, тази книга, в най-добрия случай, може да бъде разглеждана като лично и добре написано свидетелство за една историческа епоха, но тя може да бъде видяна и като съзнателен опит за релативизирането на близкото минало по начин, при който нито една съвест да не бъде конфрнтирана с него.

И ако тази книга все пак си остава на равнището на личното свидетелство, друг пример за такава релативизация и за лесно общение е твърдението, че със своите секуларни политики Европей-

¹¹ Архимандрит Тихон (Шевкунов). „Несвятыя святые“ и другие рассказы, Москва: Изд-во Сретенского монастыря, 2011. (Български превод 2013 г.).

¹² Гибель Империи. Византийский урок, 2008 г. Официален сайт на филма: <http://vizantia.info/>.

ския съюз малко се отличава от комунистическия атеистичен режим. Сравнение между съветския комунизъм и т.нар. „войнстващ секуларизъм“ може да се срещне в някои от изказванията на Волоколамския митрополит Иларион Алфеев, председател на Отдела за външни църковни връзки на Московската патриаршия: „Войнстващият секуларизъм, който стремително набира сили в днешна Европа, също представлява псевдорелигия, тъй като той притежава свои собствени вероучителни принципи и нравствени норми, има претенцията за светогледен монопол и не търпи конкуренция... Съвременният войнстващ секуларизъм, подобно на руския комунизъм, се възприема като светоглед, дошъл да смени християнското възприятие за света. Затова и той не е неутрален и безразличен по отношение на християнската вяра, а е откровено враждебен“¹³.

Цитатът е от изказване на митрополит Иларион, направено на 9 юни 2010 г. пред Министерството на външните работи на Русия. Тезата беше развита в контекста на делото „Лаутси“ от 2009 г., когато на първа инстанция Европейският съд за правата на човека прие, че наличието на разпятие в класните стаи в държавните училища в Италия противоречи на светския характер на образованието. Тогава „войнстващият секуларизъм“ на Запада стана повод Московската патриаршия да заговори за създаването на „стратегически алианс“ между Православната и Римокатолическата църква, насочен към „съвместното утвърждаване в общественото съзнание на традиционните християнски представи“ за семейството и други ценности¹⁴.

Действително, самият митрополит Иларион в същата реч от 2010 г., в която прави паралел между двата процеса, се опитва да въведе и някакво разграничение между тях: „Необходимо е да се различават два вида секуларизъм. От една страна, това е агресивният войнстващ секуларизъм, който се явява своеобразна псевдорегелия. Точ-

¹³ Изказване на Волоколамският митрополит Иларион пред чуждестранните дипломати и сътрудниците на Министерството на външните работи на Русия, 9 юни 2010 г. <http://hilarion.ru/2010/06/10/2622>

¹⁴ Православно-католическите отношения: 20 години след падането на Берлинската стена. Изказване на Волоколамския митрополит Иларион (Алфеев), председател на Отдела за външни църковни връзки на Московската патриаршия, пред IV международен конгрес „Място на срещата – Вселенската Църква“, Вюрцбург, 19 март 2011 г. – В: *Християнство и култура*, 62, 2011, с. 48–52.

но с такъв вид секуларизъм си имаме работа в Съветския съюз... Същевременно трябва да различаваме този вид секуларизъм, чиято същност е защитата на принципа на неутралност по отношение на религиозните убеждения и другите светогледи и жизнени принципи, към религиозната практика. За разлика от държавния атеизъм на комунистическите режими, този тип секуларизъм не си поставя за цел пълното унищожение на религията, а нейното изтласкване извън общественото пространство¹⁵.

Тезите на митрополит Иларион изглеждат убедителни само на пръв поглед. В тяхна подкрепа могат да бъдат приведени и множество други аргументи. Подобно на епохата на тоталитаризма и днес в Европейския съюз на натиск са подложени видимите символи на религиозната идентичност, а заемането на обществена позиция от християнска гледна точка често е посрещано с неразбиране или дори с насмешка или пренебрежение.

Мислите на митрополит Иларион далеч не са изолирано мнение на влиятелен духовник, изказано на официално събитие. Липсата на критични изследвания към комунистическото минало дава възможност това да се превърне в държавна политика или поне във влиятелно мнение, което си пробива път в държавната политика на страната. Като пример могат да бъдат посочени идеите и анализите, защитавани от Руския институт за стратегически изследвания, който до 2009 г. е в състава на Службата за външно разузнаване на Русия, а след това е подчинен на администрацията на президента. Оглавен от бивш генерал от разузнаването, след 2009 г. Институтът започва да създава анализи, в които се акцентира именно върху православната и антизападна специфика на руската цивилизация, с което се аргументира и външнополитическата стратегия на Руската федерация¹⁶.

Паралелът между комунизма в Русия и Източна Европа и секуларизма на Запад може да изглежда примамлив, но той трудно може да бъде аргументиран убедително. Това се дължи на големите и трудно пренебрежими разлики между тоталитарната държава, в която от-

¹⁵ Изказване на Волоколоския митрополит Иларион пред чуждестранните дипломати и сътрудниците на Министерството на външните работи на Русия, 9 юни 2010 г., <http://hilarion.ru/2010/06/10/2622>.

¹⁶ Сытин. А. *Пак там*.

съставят естествени корективи на различните властови центрове, и плуралистичните демокрации в Западна Европа, които, дори и да са секуларни, следва да се съобразяват с мнението и убежденията както на вярващите, така и на атеистите. Днешните западноевропейски държави имат развити системи за балансиране на интересите на различните институции и обществени групи, които не допускат безконтролното превръщане на една линия на поведение (дори тя да е политически подкрепена) – в налагана отгоре политика, без никакви корективи. Най-доброто доказателство е решението на Горната камера на Европейския съд по правата на човека по делото „Лаутси“, която отсъди, че държавите с утвърдена християнска традиция, каквато е Италия, имат право да държат разпятия в класните стаи на държавните училища.

Наред с това, на Запад въпросът за спазването на християнските ценности и традиции е поставян особено остро и от Католическата църква, както и от основните протестантски изповедания, чийто позиции по съвременните морални и етични въпроси малко се различават от позицията на Православната църква. Основните разлики между комунистическите държави и западните демокрации се състоят в напълно различните начини на функциониране на двете политически системи, дори и понякога да може да бъде открито съвпадение във възгледите, защитавани от тях.

В Западна Европа, без никакво съмнение, съществува активно и с ясна идентичност секуларно обществено мнение, което оказва влияние върху държавата и което се противопоставя на съществуващото силно и с ясна идентичност религиозно обществено мнение, което също изисква държавата да гарантира неговите права. В този контекст държавата се опитва да регулира отношенията между религиозните и секуларните общности, израз на което са и съдебните битки за мястото на християнската символика в общественото пространство. Държавата обаче нито може, нито иска, по някакъв начин да регулира светогледа на своите граждани, като налага един или друг възглед, доколкото това не засяга другите обществени групи. В този смисъл, независимо дали това се харесва, или не, християните в Западна Европа са част от една конкурентна обществена среда, която се бори за вниманието и правата си пред държавата.

В този смисъл паралелът между секуларизма на запад и атеизма на изток също се вписва в лесните обобщения, които звучат убедително, но трудно могат да бъдат защитени при внимателно обсъждане. Тези паралели косвено водят до „нормализирането“ на комунистическия режим, показвайки го като идентичен в резултатите с демократичните режими в Западна Европа. Този аргумент може да звучи силно и да спомогне за постигането на мимолетен успех, но няма да бъде достатъчен за трайната защита на християнската идентичност.

† † †

България и Русия споделят много общи черти в начина на осмислянето на близкото си минало. След първоначалната еуфория и граждански натиск за разкриване на тайните от близкото минало веднага след края на комунизма, през втората половина на 90-те години и в двете страни тази гражданска енергия беше изчерпана, което даде възможност на свързани със старата власт светски лица, политици и дори генерали от службите да се опитат да се представят за верни синове на Православната църква. Тези „внезапно обърнати“ в православието политици (по израза на Дилян Николчев), получиха тази възможност благодарение на убеждението си, че никой и никога няма да задава въпроси (или поне няма да получи отговорите) за поведението им към Църквата в годините на комунизма. За разлика от Русия обаче в България гражданският натиск даде резултат и архивите на Държавна сигурност станаха публично достъпни. Те доведоха до появата на множество нови въпроси за миналото на Църквата, но и доказаха по категоричен начин участието на Държавна сигурност в преследването и маргинализирането на Църквата през комунизма. Те осветиха и скрити зависимости между офицери и сътрудници (включително и от средите на Църквата), за които вече може да се говори свободно, аргументирано и поименно. Новите разкрития не само задоволиха „жаждата за сензации“, но и доведоха до разкъсване на тези зависимости и не позволиха възпроизводството на утвърдени стереотипи за връзки на държавата с Църквата, които правят възможна употребата на православието като идеологизирана или „политическа религия“. И този процес не е знак за загуба на

идентичност или подчиняване на чужди ценностни системи, а знак за обществена зрялост и готовност за справянето с трудни и болезнени въпроси и проблеми.

